

Občianska spoločnosť, sociálne hnutia, mobilizácia a protesty na Slovensku¹

Darina Malová²

Katedra politológie, FF UK, Bratislava

Civil Society, Social Movements, Mobilisation and Protest in Slovakia This study examines the emergence of two social movements as an integral part of revival of civil society in Slovakia. It analyzes patterns of mobilization and protests of "Slovak National Movement" (SNM) and the „Democratic and European Movement“ (DEM), based on the civic campaign in 1998. SNM relates to the set of organized groups loosely linked with the national agenda at the beginning of 1990s in Slovakia. It argues that both movements are genuine parts of civil society in Slovakia, analytically defined as the realm of organized public sphere that is voluntary, largely self-supporting, autonomous from the state, politics and private sphere and bound by a legal order or set of shared rules. The article defines conditions under which social movements can emerge during transition to democracy. It analyzes "civil society in action" and aims to discuss the patterns of successful mobilization.
Sociológia 2008, Vol. 40 (No. 4: 347-363)

Key words: *Civil society; movements; protests; identity; mobilisation*

Úvod

Vývoj občianskej spoločnosti (OS) na Slovensku prešiel mnohými peripetiami, ktoré vyvolávajú rozdielne hodnotenia: od kritiky až po oslavu. Vo väčšine analýz však prevažuje statický prístup k občianskej spoločnosti koncentrujúci sa na aktérov, prípadne na skúmanie funkcií OS pri konsolidácii demokracie. Táto štúdia sa pokúša analyzovať OS v jej dynamickom prejave cez štúdium sociálnych hnutí v dvoch vlnách masovej mobilizácie. Po kolapse komunistického režimu sa na Slovensku spontánne objavili široko orientované národné iniciatívy, ktoré v porovnaní s inými sektormi občianskej spoločnosti (OS) vynikali silou mobilizácie, organizáciou protestov a „viditeľnosťou“. Všetky tieto aktivity označujeme spoločným názvom slovenské národné hnutie (SNH), keďže mali spoločnú národnú agendu v rozličných variáciách. Druhá vlna sociálneho hnutia sa zrodila pred voľbami v roku 1998 v mene zachovania demokracie a „návratu“ do Európy. (Bútora et al. 1999) Pokiaľ aktéri druhej vlny boli predstavovaní ako nositelia občianskych hodnôt a noriem, spojení s „demokratickým prebudením“ a rozvojom OS na Slovensku (Bútora – Bútorová 1999), tak prvá vlna a jej aktéri boli

¹ Štúdia vznikla v rámci grantového programu VEGA c. 1/4665/07: Integrované stratégie nových členských krajín EÚ: Vznikajúce podoby členstva v EÚ.

² Korešpondencia: Prof. PhDr. Darina Malová, CSc., Katedra politológie FF UK, Gondova 2, 818 01 Bratislava, Slovenská republika. E-mail: malova@fphil.uniba.sk

interpretovaní negatívne ako stúpenci nacionalizmu, priam definične vylúčení z demokracie a občianskej spoločnosti.

Cez optiku analytickej koncepcie OS a vychádzajúc z teórií mobilizácie zdrojov pri štúdiu sociálnych hnutí sa pokúsime o analýzu oboch sociálnych a politických fenoménov, ktoré ovplyvnili vznik nového štátu a charakter demokratického režimu. V prvej časti predstavíme hlavné konceptuálne východiská a následne rozdiskutujeme historický vývoj občianskej spoločnosti na Slovensku so špeciálnym zameraním na jej zloženie, dynamiku a tradície kolektívnych akcií a sociálnych hnutí. Potom skúmame vývoj občianskej spoločnosti po páde komunistického režimu, vrátane sformovania sa SNH, koncentrujúc sa na jeho hlavných aktérov v kontexte protestov v rokoch 1990 – 1994 a demonštrujúc, že tento sektor OS generoval najviac konfliktov. Ďalej analyzujeme úpadok SNH, keď si politické strany a vláda zmonopolizovali národnú agendu, predtým generovanú rôznymi dobrovoľnými a nezávislými organizáciami. Napokon sa rámcovo zameriame na analýzu druhej vlny mobilizácie a pokúsime sa o generalizáciu podmienok mobilizácie v kontexte charakteru občianskej spoločnosti a demokratizácie na Slovensku.

Konceptuálne východiská skúmania občianskej spoločnosti, sociálnych hnutí a mobilizácie

Definovanie východiskových konceptov slúži najmä na reflexiu sociálnej praxe a udalostí, ktoré sú analyzované. (Pozri Findor 2006) Primárne ich účelom nie je vstupovať do teoretických debát a sporov, pokiaľ ide o ich konceptualizáciu. Slovenské národné hnutie preto nedefinujeme cez nacionalizmus, národ alebo národnú identitu, ale spájame voľnejším termínom „národná agenda“, keďže jeho aktéri mali rozdielne ciele a požiadavky, pokiaľ ide o existenciu federácie, používanie slovenského jazyka, samostatnosť Slovenska a pod.

Slovenská národná „otázka“ a nacionalizmus sa skúmali z niekoľkých rôznych pohľadov, okrem historikov sa predovšetkým sociológovia, etnológovia a politológovia zamerali na štúdium národne orientovaných strán a hnutí, na proces utvárania nového štátu a politiku voči maďarskej menšine. (Kusý 1995; Szomolányi 1997; Fisher 2000) Nacionalizmus sa často používa na vysvetlenie problémovej konsolidácie demokracie na Slovensku, hlavne v porovnaní s ostatnými susednými krajinami. (Szomolányi 1999; Ágh 1998) Slovensko sa vnímalo ako krajina s oneskoreným modernizačným procesom, silným nacionalizmom a slabou občianskou spoločnosťou. (Např. Carpenter 1997; Musil 1995) Organizácie a skupiny propagujúce národnú agendu a organizujúce protesty sa však vo všeobecnosti nechápali ako súčasť občianskej spoločnosti.

Výskum občianskej spoločnosti v postkomunistických krajinách má dva základné trendy vychádzajúce zo spoločnej koncepcie OS ako verejnej sféry,

ktorá je relatívne nezávislá od štátu. Charakteristika povahy, obsahu tejto verejnej sféry sa však potom ďalej rozdeľuje na dva prúdy. Podľa prvej ide o hodnotovú sféru, ktorá aktívne presadzuje demokratické a liberálne hodnoty a individuálne slobody. (Např. Diamond 1994; Tismaneanu 1998) Táto normatívna konceptualizácia v literatúre prevažuje, keďže súvisí so skúmaním zrodu občianskej spoločnosti v 18. storočí a výskumom vzťahov medzi občianskou spoločnosťou a demokraciou. Národné a nacionalistické hnutia a organizácie sa v tomto prístupe nepokladajú za súčasť OS, ale za samostatný sociálny fenomén, ktorý sa často obracia proti liberalizmu, individualizmu a demokracii. Analytické, resp. deskriptívne chápanie OS skúma predovšetkým funkcie od štátu nezávislých aktérov, ktorí spĺňajú niekoľko podmienok:

- (1) sú relatívne nezávislí od štátu a podnikov a rodín (výrobných a reprodukčných aktérov);
- (2) sú schopní podniknúť kolektívnu akciu, aby realizovali a bránili svoje záujmy a záľuby;
- (3) nechcú nahradiť štátnych aktérov, podniky a rodiny a nesnažia sa prebrať zodpovednosť za spravovanie spoločnosti celku;
- (4) podriaďujú však svoje konanie platným občianskym a právnym pravidlám. (Schmitter 1997: 240)

Občianska spoločnosť nepredstavuje nejakú „zostatkovú“ kategóriu, ktorá je synonymom pre spoločnosť alebo pre všetko, čo nepatrí k štátu alebo politickému systému. Ide o autonómnú entitu, ktorá sprostredkuje vzťahy medzi súkromnou sférou, politikou a štátom. Spočíva najmä na dobrovoľnosti, sebaorganizácii, autonómii a rešpektovaní právnych alebo spoločensky akceptovaných pravidiel. (Diamond 1998: 208) Samozrejme aj tieto prístupy, ktoré sa usilujú o analýzu funkcií, svojim dôrazom na rešpektovanie právnych alebo sociálnych pravidiel vytvárajú priestor pre normatívne vylúčenie násilia z občianskej spoločnosti, čo sa v prípade skúmania protestov niekedy vylučuje. Protesty sú však inherentným prejavom „občianskej spoločnosti v akcii“, hoci nepatria k jej bežným prejavom. Predložený prístup teda vychádza z analytického chápania občianskej spoločnosti ako *verejnej sféry, ktorá sprostredkuje vzťahy medzi štátom, politikou a súkromnou sférou*. (Kopecký – Mudde 2003) Zameriava sa na skúmanie aktérov, ktorí sa spájajú s vlnou širokej mobilizácie na začiatku deväťdesiatych rokov minulého storočia a ktorí buď podporovali, alebo odmietali Česko-slovenskú federáciu. Rámec na porovnanie tejto vlny mobilizácie tvorí druhá vlna z konca deväťdesiatych rokov, spojená so zmenou „štýlu vládnutia“, ktorá mala zabezpečiť stabilitu demokracie a vstup do Európskej únie. Oba prípady štúdia OS v akcii majú umožniť hlbšie poznanie, teda poznanie podmienok, za ktorých sú občania ochotní prejsť svoje postoje a zasadiť sa o spoločenskú zmenu.

Štúdia vychádza z výskumu protestov v rokoch 1990 – 1994, ktoré viedli k identifikácii skupín, voľne spojených spoločnou (národnou) agendou, kolektívnymi akciami vrátane protestov. Druhá prípadová štúdia reflektuje skúmanie zamerané na aktivity mimovládnych organizácií (MVO) v rámci tretieho sektoru, ktorých cieľom bolo mobilizovať občanov k záujmu o „veci verejné“ a najmä k účasti na voľbách v roku 1998. Napriek tomu, že aktéri SNH, ale aj „proeurópskeho“ a demokratického hnutia, často menili svoje miesta a roly, pohybovali sa medzi štátnou, politickou a občianskou sférou, pôvodne vznikli v občianskej spoločnosti, kde zostali organizačne a funkčne zakotvení.

Pojem hnutie používame na analýzu týchto dvoch vln mobilizácie, aby sme lepšie postihli dynamiku aktérov občianskej spoločnosti, ktorí v oboch prípadoch využili príležitosť, ktorú im ponúkla politická situácia a efektívne mobilizovali dostupné zdroje. Hnutie nechápeme ako pevnú štruktúru sociálnych a politických vzťahov, ale ako štruktúrované súbory udalostí, reagujúce na aktuálnu príležitosť a charakterizované spoločným presvedčením (resp. sociálnou identitou) a mobilizáciou rozličných zdrojov, např. personálnych, organizačných, ideových, mediálnych, finančných a pod. K definícii hnutia patrí tiež zápas o realizáciu svojho presvedčenia. (Tarrow a i. 2001)

Hlavnými faktickými prejavmi týchto dvoch vln mobilizácie boli v prvom prípade protesty a v druhom kampane. Protesty sme uchopili cez empirickú definíciu ako kolektívnu akciu, ktorá artikulovala nejakú špecifickú požiadavku, pričom „kolektív“ sa definoval ako najmenej traja účastníci. Konceptualizácia protestu cez definíciu jeho formy ako odlišného správania, ktorým sa zvyčajne formulujú požiadavky občanov, vylúčila rutinné alebo právne predpísané aktivity sociálnych a politických organizácií. Demonštrácie, zhromaždenia a štrajky sa chápu ako protesty, keďže sa nevyskytujú bežne, aj keď tieto aktivity ústava garantuje. Zároveň nie sú určené výlučne len pre členov nejakej organizácie a narušujú bežný chod spoločnosti. (Tarrow 1989 a 1994) Kampane organizované v druhom prípade predstavovali sériu udalostí, ktoré boli spojené spoločným organizátorom a cieľom, pričom tieto udalosti zahŕňali zhromaždenia, demonštrácie, koncerty, stretnutia na verejnosti. Na rozdiel od protestov ich účastníci otvorene neartikulovali požiadavky, ktoré by smerovali k inštitucionálnej zmene, ale ich cieľom bola primárne účasť na podujatí, informovanie a vytvorenie pocitu spolupatričnosti (sociálnej identity) a až sekundárne cieľom bolo mobilizovať k účasti na voľbách.

Občianska spoločnosť na Slovensku pred rokom 1989

Počas prvej dekády postkomunistického vývoja na Slovensku bola občianska spoločnosť v dynamickom pohybe rovnako ako celý verejný priestor. Rástol počet asociácií a organizácií, vznikali vrcholné a koordinačné orgány, inštitucionalizo-

vali sa väzby s vládou a politickými stranami a prístup k rozhodovaciemu procesu. Rozvoj, sila, vitalita a inštitucionalizácia občianskej spoločnosti, ktorá podmieňuje vzorce kolektívneho správania spoločenských a politických aktérov, závisí od historických okolností. Slovensko má dlhú tradíciu dobrovoľných združení, ktoré sa začali budovať už v oseemnástom storočí. (Mannová 1990, 1992)

Podľa historických štúdií sa tisíckam združení darilo hlavne v mestách a prispievali k demokratizácii a modernizácii spoločnosti. Medzi týmito združeniami, založenými na rôznych problematikách a záujmoch, existovali takisto malé, ale vplyvné skupiny a organizácie intelektuálov, ktoré sa pokúšali napomáhať formovanie a akceptáciu slovenského národa. V tridsiatych rokoch 19. storočia sa sformovali zárodky SNH, založené na rôznych vzdelávacích a kultúrnych asociáciách, vedúcich ku kodifikácii spisovného slovenského jazyka. Vydávali sa slovenské noviny, knihy, vznikali spoločenské a politické organizácie, uskutočňovali sa mítingy, ktoré žiadali uznanie Slovákov ako samostatného národa. Matica Slovenská (MS) založená v roku 1863 sa stala ústredným pilierom SNH v 19. storočí. V dôsledku maďarizačných politík boli MS a ďalšie vzdelávacie a kultúrne inštitúcie zakázané. Po vzniku Československej republiky v roku 1918 počet registrovaných organizácií na Slovensku dosiahol viac ako 16 tisíc. (Mannová 1990, 1992) Aj keď početné, tieto lokálne organizované skupiny nemali relevantný vplyv na politické procesy a centrálné štátne inštitúcie. Veľké odborové organizácie sa rozvíjali na Slovensku najmä v prvej polovici dvadsiateho storočia ako dôsledok industrializácie, modernizácie a organizačných snáh sociálno-demokratických a komunistických strán. Založenie spoločného štátu stimulovalo aj organizácie propagujúce slovenskú národnú agendu. Tie podporovali rast politických strán volajúcich po väčšej nezávislosti pre slovenský národ v rámci ČSR. Rôznorodosť malých slovenských organizácií pramenila z prevažne rurálneho charakteru Slovenska a z dominantných neformálnych pravidiel, založených na vzájomnej dôvere v rámci lokálneho priestoru, na solidarite, na spolupráci a na svojpomoci. Vo všeobecnosti vznikali ako produkt širokých rodinných, susedských, prípadne profesijných väzieb. Protesty typu masových demonštrácií a štrajkov na Slovensku vznikli viac v dôsledku mobilizácie česko-slovenských strán a odborov, ako by boli autentickým produktom. Pôvodné slovenské protestné aktivity boli zvyčajne buď veľmi lokálne, zamerané na ochranu tradičných hodnôt (ako práva na náboženské obrady v slovenskom jazyku), alebo mali formu neorganizovanej, spontánnej a do násilia ústiacej akcie. Národná agenda a národne apelujúci aktéri aj v tomto období dokázali svoju veľkú motivačnú a zjednocujúcu silu.

Tá nevymizla ani počas komunistického režimu, spontánne alebo organizované protesty aj v tomto období sa spájali s tradičnými hodnotami ako vlastníctvo pôdy, náboženstvo a národ. Dokonca aj pokus reformovať komunistický režim zhora

v roku 1968 sa na Slovensku spájal primárne s národnou agendou a napokon viedol k jedinej politickej zmene režimu – k formálnej federácii Čechov a Slovákov. Aj počas poslednej dekády komunistickej vlády organizované protesty spájali tradičné otázky ako požiadavku po náboženskej slobode, alebo národné a etnické otázky prepojené s obranou politických práv. Prvý autentický masový protest po roku 1968, známy ako *Sviečková demonštrácia*, sa konal v Bratislave až po dvadsiatich rokoch 25. marca 1988. Toto zhromaždenie následne zažalo sériu protestov disidentských skupín, ktoré sa však odohrávali najmä v Prahe, nie na Slovensku. Pád režimu odštartoval policajný zásah proti legálnej študentskej demonštrácii 17. novembra 1989 v Prahe. Nasledovalo desať týždňov demonštrácií, vrátane generálneho štrajku 27. novembra. Len v samotnej Bratislave sa na zhromaždeniach zúčastňovalo okolo 100 tisíc ľudí. Po nominácii novej *Vlády národného porozumenia* sa masová mobilizácia skončila 10. decembra v Bratislave turistickým pochodom asi 150.000 ľudí do Rakúska, aby si „pozreli Devínsky hrad z druhej strany Dunaja“. (Mikloško 1996: 24)

História Česko-Slovenska potvrdila, že občianska spoločnosť nepostačuje na zachovanie demokracie, ktorú ľahko môžu zničiť vnútorné a aj vonkajšie nedemokratické sily. Dokazuje to zánik Česko-Slovenska a následný politický vývoj v rokoch 1939 – 1945 a nástup komunizmu v roku 1948, ktorý občiansku spoločnosť postupne zlikvidoval. (Mannová 1992) Vzťah medzi občianskou spoločnosťou a demokraciou je komplikovaný. Demokracie síce môžu existovať aj bez silnej občianskej spoločnosti (Merkel 2001), ale jej prítomnosť pomáha efektívnemu fungovaniu demokratických režimov.

Vývoj občianskej spoločnosti na Slovensku po roku 1989

Zloženie, charakter a zameranie občianskej spoločnosti ovplyvnilo nielen historické dedičstvo, ale aj stratégie politických a sociálnych aktérov po páde komunizmu. Transformáciu politického režimu, vrátane určenia hraníc medzi štátom, trhom, politikou a občianskou spoločnosťou skomplikoval návrat národnej agendy do procesu zmeny režimu na Slovensku.

Rýchlosť počiatočnej transformácie viedla k explózii počtu organizácií občianskej spoločnosti, ktoré najskôr v skutočnosti predstihli schopnosť postkomunistickej vlády poskytovať právny rámec na ich ochranu a reguláciu. Pokiaľ pred 17. novembrom 1989 bolo oficiálne 306 povolených asociácií a organizácií v celom Československu, do konca decembra roku 1990 už bolo 3 502 občianskych asociácií registrovaných len na Slovensku a v apríli roku 2000 toto číslo stúplo na 17 844. (*Obchodný vestník* 1991) Podľa Ministerstva vnútra boli v auguste roku 2000 najpočetnejšie športové organizácie a tréningové kluby (52%), nasledované záhradkáarskymi organizáciami (20%), poľovníckymi a rybárskymi zväzmi (5%) a profesionálnymi, mládežníckymi, kultúrnymi

a charitatívnymi organizáciami a nadáciami (menej ako 3%). Len niekoľko organizácií apelovalo na slovenskú národnú identitu. Medzi nimi dominuje MS; má veľa regionálnych a lokálnych pobočiek, a preto bola schopná mobilizovať svojich prívržencov v rôznych regiónoch. Na Slovensku pôsobili aj ďalšie „etnické“ organizácie, napr. maďarské, ukrajinské, rómske, rusínske a pod., ktorých v roku 2000 bolo viac ako sto.

Občianska spoločnosť v SR v tomto období má tri hlavné sektory v závislosti od cieľov. Po prvé, tradičný dobrovoľnícky sektor, väčšinou orientovaný na záľuby, voľný čas (športové kluby, záhradkárske asociácie) a charitu; po druhé, veľké záujmové organizácie ako odbory a profesijné komory; a po tretie, organizácie propagujúce národnú, prípadne etnickú agendu. Tretia skupina sa na začiatku deväťdesiatych rokov najviac dostávala do pozornosti médií vďaka svojim protestným aktivitám, pokiaľ však ide o jej „prežitie“, preukázala najmenšiu životaschopnosť v porovnaní s dvoma ďalšími sektormi. Možno identifikovať tri odlišné kategórie organizácií podľa ich pôvodu. Prvá kategória predstavuje obnovené organizácie, ktoré nadviazali na činnosť a misiu existujúcich organizácií z minulosti. Druhú skupinu konštituuju organizácie z komunistickej éry, zatiaľ čo tretí typ sú nové organizácie bez historickej kontinuity. Pôvod dobrovoľných organizácií predurčil ich pozíciu a vplyv v spoločnosti. Pokiaľ prvý typ organizácií si môže legálne nárokovať navrátenie majetku a druhý typ podstúpil odčerpanie nejakého majetku, nový typ organizácií bol vo všeobecnosti znevýhodnený. Kultúrne a hlavne charitatívne organizácie závisia značne od štátnych dotácií a menej od schopností lídrov obstarat' súkromné príspevky. Niektoré organizácie, ako napríklad mládežnícke organizácie a odbory, majú svoje vlastné fondy, vytvorené počas transformácie bývalých komunistických „prevodových pák“. Politické strany hrajú dôležitú úlohu pri financovaní rozličných organizácií, hlavne keď sú vo vláde a môžu využiť svoj vplyv na pridelenie štátnych dotácií.

Slovenské národné hnutie – integrálna časť občianskej spoločnosti

Výnimočné podmienky zmeny režimu zmazali jasné hranice medzi štátom, politikou a občianskou spoločnosťou a poskytli unikátnu príležitosť pre nových aktérov, ktorí mohli ľahko meniť nielen svoje pozície v týchto sférach, ale aj identity. Organizácie tvoriace Slovenské národné hnutie (SNH) „cestovali“ cez všetky verejné sféry a identifikovali sa so slovenským národom, ktorý mal síce rozdielne interpretácie ale zároveň dominoval nad inými kolektívnymi identitami a záujmami, čo limitovalo nastupujúcu politickú a ideologickú pluralitu.

„Život“ SNH môžeme rozdeliť na tri odlišné obdobia. Prvé obdobie začalo v novembri 1989 a trvalo po založenie nezávislého Slovenského štátu v roku 1993. Toto obdobie sa spájalo s vysoko mobilizovanou, konfliktnou a aktívnou

občianskou spoločnosťou. Aktéri SNH boli hlavní zástancovia národnostných pocitov a orientácií, často oponovali vládnej politike, najmä keď liberalizovala podmienky pre etnické menšiny. Požadovali, aby sa politika, sústredila na podporu slovenského národa, počínajúc prijatím jazykového zákona až po vytvorenie nezávislého národného štátu. Mobilizácia občanov v tomto období vrcholila, či už ide o počet protestov, účastníkov alebo propagovanie v médiách.

Druhé obdobie začalo krátko pred voľbami v roku 1994, keď sa aktéri SNH znovu objavili v politických kampaniach Slovenskej národnej strany (SNS) a Hnutia za demokratické Slovensko (HZDS). Vedúce osobnosti spojené so SNH vstúpili alebo presnejšie uzurpovali si štát cez politické nominácie HZDS a SNS. Organizácie SNH sa postupne rozpadávali, ako sa hnutie demobilizovalo, a jeho lídri sa stali protagonistami štátnej politiky. Pomaly sa vytratili zo sféry občianskej spoločnosti, strácajú tak príležitosti a schopnosti potrebné na organizáciu efektívnych protestov alebo kolektívnych akcií, čo sa bolo zjavné počas predvolebnej kampane v roku 1998.

Tretie obdobie začalo po voľbách roku 1998, keď novú vládu vytvorila široká koalícia demokratických a prozápadných strán. HZDS, SNS a národne orientované organizácie tvoriace SNH stratili schopnosť znovu zmobilizovať svoje zdroje a vzkriesiť svoj predošlý vplyv. Tento proces bol spojený s postupnou inštitucionalizáciou reprezentatívnej demokracie, ktorá stabilizovala hranice medzi štátom, politikou a občianskou spoločnosťou. Inštitúcie a mechanizmy reprezentatívnej demokracie získali krok za krokom viac podpory od politických strán, aktérov občianskej spoločnosti a občanov, čo znemožnilo novú širokú mobilizáciu občianskej spoločnosti zameranú na politické ciele.

Organizácia a skladba SNH

SNH integrovalo rôznych kolektívnych aktérov, ktorí často menili miesta medzi štátom, politikou a občianskou spoločnosťou a svoje stratégie. Niektorí z nich patrili k politickým stranám, niektorí fungovali ako občianske združenia alebo organizácie podporované štátom. Mobilizačný a protestný potenciál SNH prepojila spoločná národná agenda, ktorá však mala rozličné interpretácie. Tento sektor občianskej spoločnosti bol najaktívnejší pred rozdelením Česko-Slovenska, čo môže vysvetliť súhra niekoľkých faktorov. Po prvé, to bola identifikácia s národnou agendou, ktorá odvodzovala svoju silu zo slovenskej histórie, literatúry, umenia a ľudových mýtov, ktoré boli používané vo vyučovacom systéme počas komunizmu. (Findor 2000) Po druhé, nová politická elita V ČSFR zlyhala pri uchopení národnej agendy. Po tretie, ambiciózni politici podporovali národnú agendu, keďže táto téma tvorila ľahko dostupný zdroj na získanie politickej podpory.

Kľúčovú úlohu pri mobilizácii politického protestu na báze slovenskej identity hrala inštitúcia s najväčším finančným a organizačným potenciálom a dlhou tradíciou – Matica slovenská (MS), ktorá po páde komunistického režimu posilnila svoju pozíciu, keďže režim ju čiastočne obmedzoval kvôli národnej agende a sčasti toleroval, pretože ochrana národnej identity oficiálne legitimizovala založenie ČSR. Preto MS, hoci štátna organizácia, vstúpila do verejného života ako „obet“ predošlého režimu. Akúkoľvek akciu organizovanú MS vždy podporilo niekoľko ďalších skupín, ktoré sa lišili artikuláciou „svojej“ národnej agendy. Medzi „radikálne“ skupiny patrili nové organizácie vrátane Hnutia za oslobodenie Slovenska, Slovenskej národnej jednoty, Slovenského národného demokratického hnutia, Nezávislej strany Slovákov a Slovenského národného kongresu, keďže tieto organizácie požadovali nezávislosť Slovenska. Medzi ďalších aktérov SNH patrili tradičnejšie združenia ako: Nezávislé združenie ekonómov Slovenska (NEZES), Štúrova spoločnosť, Klub slovenských knihovníkov, Asociácia slovenských vojakov, Národný petičný výbor občanov Slovenska, Korene a Syntéza 1990, ktoré sa správali menej radikálne. Požadovali najprv uznanie „slovenských národných záujmov“ v rámci spoločného štátu, neskôr však žiadali vládu SR, aby schválila Deklaráciu suverenity ešte v rámci federálneho štátu. Pretože vláda v roku 1991 odmietla túto požiadavku, organizácie organizovali demonštrácie pod spoločným menom *Za samostatné Slovensko*. Lídri týchto organizácií boli často osobne spojení s MS, hlavným organizátorom národne orientovaných protestov.

V rokoch 1990 – 1992 sa niektoré politické strany správali ako záujmové skupiny a organizovali akcie typické pre skupiny a nie strany. Národne orientované strany často formovali koalície s národne orientovanými organizáciami. Politické strany mali malé skúsenosti z parlamentnej politiky a inštitúcie reprezentatívnej demokracie neboli ešte dostatočne akceptované a inštitucionalizované. Lídri politických strán a občania bežne porušovali pravidlá reprezentatívnej demokracie. Napríklad, v tom čase poslanci parlamentu dosť často prediskutovali politické otázky, ako napríklad jazykový zákon, s protestujúcimi pred budovou Slovenskej národnej rady (SNR), namiesto toho, aby sa zapojili do parlamentnej rozpravy k tomu zákonu. Politickí lídri sa pokúšali riešiť parlamentné alebo stranické konflikty apelujúc na masy, sklon k populizmu je konštantou našej politickej kultúry.

Začiatkom 90-tych rokov minulého storočia boli na Slovensku mnohé denníky a týždenníky, ktoré podporovali národnú agendu. SNS vydávala týždenník *Slovenský národ* s nákladom 20 000 výtlačkov v roku 1993. Ďalšie dva týždenníky *Slovenské národné noviny* (náklad 7 000) a *Zmena* (náklad 80 000 a čítanosť 15%) tiež propagovali národnú agendu a často radikálne vyjadrovali odpor voči Čechom, čechoslovakizmu a Židom. Denník *Nový Slovák* mal pomerne

vysoký náklad až 20 000 výtlačkov a nekriticky propagoval vojnový slovenský štát a jeho prezidenta Jozef Tisa, ktorého oslavoval ako martýra.

Bratislava bola centrom diania SNH, ktoré používalo svoje finančné a materiálne zdroje, aby dostalo do hlavného mesta účastníkov z „vidieka“. Okamžité informácie a pravidelné správy o protestoch v elektronických médiách umocnili „viditeľnosť“ národnej politiky, čo prospelo k propagácii ďalších akcií. SNH používalo expresívne formy na podporu národnej agendy – piesne, rozličné fotografie historických a politických osobností a iné národné symboly. Toto pritiahlo pozornosť médií a fotografie protestujúcich zvyčajne dominovali titulným stranám hlavných denníkov a týždenníkov.

Politika kolektívnych protestov v SNH

Aktéri SNH používali protest ako základnú formu participácie verejnosti, keďže v rokoch 1990 – 1992 nemali spojencov vo vláde. Väčšina vládnych predstaviteľov inklinovala k vyjednávaniu s federálnou a českou vládou, hoci niektoré požiadavky boli prepojené s národnou agendou. Politické zmeny v 1991, vrátane rozdelenia Verejnosti proti násiliu (VPN) a odvolania premiéra Mečiara, prispeli k ďalšej mobilizácii verejnosti a posilnili organizačný a protestný potenciál SNH. Zvýšil sa tak tlak na umiernenú politiku slovenskej vlády a parlamentu smerom k federálnej vláde a k maďarskej menšine.

Vývoj SNH sa menil podľa politickej agendy, čo sa ukázalo v prípadoch, keď slovenský parlament prerokúval také otázky, akými boli nový oficiálny názov federálneho štátu, zákon o oficiálnom jazyku na Slovensku, zákon o používaní jazykov menšín, deklarácia nezávislosti Slovenska, predčasné voľby po odvolaní premiéra atď. SNH tak časom stupňovalo svoje požiadavky.

Hlavný rámec, ktorým sa artikulovali postoje občanov bezprostredne pri páde komunizmu, bol rozdiel medzi „nimi“ (komunisti) a „nami“ (ľud). Hlavné slogany protestujúcich „Nie sme ako oni!“ a „Dolu so starou mafiou!“ však stratili postupne svoju mobilizujúcu silu v závislosti od rozdielného sociálneho a ekonomického vývoja v dvoch častiach spoločného štátu. V rokoch 1991 – 1992 redefinovali lídri SNH tento rámec na identifikáciu cez národné určenie. „My“ reprezentovalo „pravých“ Slovákov a „oni“ boli Česi, „federálni“ Slováci a Maďari žijúci na Slovensku.

Prvýkrát kulminovali protesty v októbri 1990, keď slovenský parlament prerokoval a schválil tzv. jazykový zákon. MS rýchlo mobilizovala verejnosť predložením vlastného návrhu zákona a požadovala, aby sa slovenčina stala jediným oficiálnym jazykom. Väčšina organizácií s národnou agendou podporila tento návrh. Sieť miestnych organizácií MS mala kľúčovú úlohu, keďže umožnila dopravu protestujúcich. Parlament schválil vládny návrh, ale protestné akcie pokračovali hladovkami pred parlamentom. Druhýkrát protesty vrcholili v marci

1991, keď bol premiér Mečiar zbavený úradu rozhodnutím Predsedníctva SNR. Odvolanie premiéra predsedníctvom a nie plénom SNR sa interpretovalo ako návrat ku komunistickým a nedemokratickým praktikám, hoci to umožňoval stále platný rokovací poriadok. Toto rozhodnutie posilnilo rámcovanie národne orientovaných protestov cez protiklad „my a oni“ a vyvolalo novú sériu protestov, ktorú podporili aj dovtedy málo aktívne odbory a vyhlásili hodinový varovný štrajk proti odvolaniu premiéra. Viac ako mesiac informovali médiá o zhromaždeniach, demonštráciách, protestných vyhláseniach a listoch proti tomuto rozhodnutiu.

Tieto dve série protestov zmobilizovali najviac účastníkov, keďže do rozličných demonštrácií sa zapojilo viac ako 10 tisíc ľudí. Petície v oboch prípadoch podpísalo ešte viac občanov, odvtedy ani jeden protest na Slovensku nepritiahol toľko účastníkov a mediálnej pozornosti. Porovnanie s protestmi v ďalších krajinách regiónu ukázal, že hoci Slovensko malo menej protestov, ich pomer k počtu obyvateľov dokázal, že po páde komunizmu Slovensko malo najviac protestov na obyvateľa. (Ekiert – Kubik 1998)

Výnimočná schopnosť SNH využiť protesty na presadenie svojej agendy potvrdzuje celková štruktúra požiadaviek v protestoch zmapovaných na Slovensku v rokoch 1990 – 1994. Až 32% protestujúcich z celého počtu zmapovaných protestov (335) presadzovalo národnú agendu, hoci prieskumy verejnej mienky indikovali, že ekonomické sťažnosti a starosti o klesajúcu životnú úroveň boli hlavné záujmy obyvateľov Slovenska. (Pozri Stena 1992) Ekonomické požiadavky predstavovali, 25 percent. Tie protesty, ktoré presadzovali národnú agendu, pritiahli najväčšiu účasť. Analýza určenia protestov, t.j. autorít, ktoré majú reálnu alebo len vnímanú možnosť zmeniť daný stav, ukazuje, že najčastejšími terčmi boli centrálné štátne inštitúcie, vlády a ministerstvá, aj federálne, ale predovšetkým slovenské inštitúcie. Len minimálne sa protestujúci zamerali na miestnu štátnu správu.

Celkový obraz protestného repertoára bol veľmi stabilný a väčšinou nenásilný. SNH organizovalo väčšinou pokojné zhromaždenia a demonštrácie, len pri proteste pred parlamentom raz protestujúci zaútočili a zničili bránu parlamentu. Ďalšou udalosťou, o ktorej podrobne informovali médiá, bol útok na Václava Havla, ktorý sa zúčastnil na oslave pamiatky spoločného štátu v Bratislave. V tom istom čase iné skupiny a na inom mieste demonštrovali za nezávislé Slovensko a keď sa Havel bez nejakého konkrétneho dôvodu rozhodol priblížiť k tomuto zhromaždeniu, tak ho jeho účastníci napadli. V troch prípadoch skončili nacionalistické demonštrácie spálením Československej vlajky a raz menšou pouličnou bitkou.

V roku 1992 sa výskyt jednotlivých protestov zvýšil, ale klesla ich masovosť a požiadavky protestujúcich sa stali diferencovanejšie ako v predchádzajúcom

období. Počas celého roka médiá pravidelne prinášali správy o protestoch, čo zrejme vyvolalo väčšiu ochotu zapojiť sa do nejakej akcie. Po vzniku Slovenskej republiky 1. januára 1993 sa počet protestov znížil zo 116 na 46. SNH prišlo o svoju protestnú agendu a mnohí jeho aktéri sa stratili z verejného priestoru. Protestná politika v rokoch 1990 – 1994 bola hlavne funkciou SNH a kulminovala v rokoch 1991 – 1992, ale nevytvorila stabilnú inštitucionalizáciu protestu ako formy participácie. Protesty sa neetablovali na Slovensku vďaka súhre niekoľkých faktorov. Po prvé, je to absencia tradície protestov, po druhé, politickí a sociálni aktéri používali protest ako nástroj pre politický zápas a po tretie, len SNH stabilnejšie využívalo politiku protestov.

SNH na nezávislom Slovensku

Zánik SNH ako hnutia neznamenal zánik jednotlivých organizácií a združení, ale viedol najmä k poklesu protestných udalostí. Príťažlivosť národnej agendy je prirodzený dôsledok jej presunu a presunu aj mnohých individuálnych aktérov z občianskej spoločnosti do politiky a štátu. Kľúčoví reprezentanti SNH vstúpili do štátnej administratívy alebo sa stali poslancami parlamentu. V rokoch 1994 – 1998 vláda presadzovala národnú agendu vo vzdelávaní a kultúre, keďže tieto posty kontrolovali reprezentanti SNS a HZDS. Mnoho menších zoskupení zostalo zaregistrovaných, ale ich činnosť upadala. Najviac sa zamerali na pripomínanie vzniku vojnového slovenského štátu a jeho predstaviteľov, takéto akcie už nepritiahli masovú účasť. Tlač a verejnoprávne elektronické médiá síce obraňovali vládnu politiku, ale národná agenda postupne stratila svoju radikálnosť a zostala „len“ pri rozdeľovaní na dobrých a zlých Slovákov.

Matica slovenská, predtým hlavný koordinátor a pilier SNH, profitovala zo svojich zásluh a už vládny program z roku 1995 naznačoval, že MS bude rozhodujúcou mierou ovplyvňovať kultúrne a vzdelávacie politiky a inštitúcie. MS v spolupráci s Ministerstvom kultúry SR pripravila návrh Zákona o štátnom jazyku a zákon posilňujúci štatút MS v spoločnosti. Návrhom sa MS pokúsila presunúť vybrané akademické inštitúcie, vrátane ústavov histórie, sociológie a lingvistiky pri Slovenskej akadémii vied do svojej organizačnej štruktúry. Tento pokus vyvolal nespokojnosť a protesty uvedených inštitúcií, čo musela vláda napokon rešpektovať. Reakciou vedenia Matice bolo vytvorenie paralelných výskumných inštitúcií v rámci MS. Reprezentanti MS získali privilegovaný prístup nielen k politike, ale aj do verejnoprávných médií a MS získala do svojho vlastníctva niektoré inštitúcie a budovy, napr. Slovenskú národnú knižnicu a Pamätník národnej kultúry.

Po zmene vlády v roku 1998 sa pozícia MS oslabilá. Nový minister kultúry zmenil jej inštitucionálnu pozíciu. Finančný audit ukázal, že lídri MS zneužili štátne dotácie a odvtedy stratili lídri MS privilegovaný prístup k štátnym

financiám. V máji roku 2000 sa schválením nového zákona o knižniciach spojili dve organizácie do samostatnej Slovenskej národnej knižnice, čím sa obmedzili privilégia MS, hoci jej postavenie má stále viac výhod v porovnaní s inými kultúrnymi organizáciami.

Vývoj iných organizácií, z ktorých sa pôvodne skladalo SNH, sa podobá vývoju MS. Mnoho lídrov SNH získalo posty vo vláde a realizovalo svoje ciele ako súčasť vládnej agendy a pokúšali sa koordinovať demonštrácie na podporu vlády, ale tieto aktivity už mali oveľa nižšiu účasť. Pokles mobilizácie a protestov môžu ilustrovať príklady: keď v 1995 parlament otvoril diskusiu o jazykovom zákone s cieľom kodifikovať spisovnú slovenčinu ako štátny jazyk a zrušiť ustanovenia spojené s používaním menšinových jazykov, tak sa niektoré organizácie pokúšali zmobilizovať masovú podporu, ale neuspeli. Na zhromaždenie prišlo okolo 200 ľudí, čo sa pokladalo za veľký neúspech. Organizácie presadzujúce národnú agendu zmenili svoju stratégiu a zamerali sa na organizovanie petícií a otvorené listy. Napríklad Organizácia slovenskej inteligencie publikovala deklaráciu požadujúcu odstránenie prezidenta Michala Kováča z jeho funkcie, časy výnimočnej podpory verejnosti sa však už nevrátili.

Druhá vlna mobilizácie: za demokraciu a do Európy

V období 1990 – 1994 organizácie a skupiny, ktoré mali inú ako národnú agendu využívali menej konfliktné formy kolektívnych akcií v porovnaní s aktivitami SNH. Tento sektor občianskej spoločnosti stál v úzadí a podujatia, ktoré sa konali v mene zachovania spoločného štátu, priťahli menej účastníkov a nemali výrazne mobilizačný charakter. Po vzniku samostatného Slovenska rozlíni kolektívni aktéri, nadácie, profesijné komory, odbory, občianske združenia, univerzity mali primeranú autonómiu, venovali sa najmä vlastným aktivitám a vnútorným organizačným problémom. Väčšina občianskych aktivistov a politických oponentov kritizovala vládne kroky, obmedzujúce práva opozície, maďarskej menšiny a neprehľadnú privatizáciu, ale občianske združenia sa začali výraznejšie koordinovať a mobilizovať svoje zdroje až v roku 1996, keď vláda pripravila reštriktívny návrh zákona o nadáciách, ktorý vyvolal obavy nielen u nadácií, ale aj medzi občianskymi združeniami rozličného zamerania z toho, že vláda by mohla iniciovať ďalšie zmeny, obmedzujúce nezávislosť občianskej spoločnosti. Inštitucionálne a legislatívne zmeny navrhnuté vládou bez konzultácie s relevantnými organizáciami vyvolali prvú masovejšiu reakciu. Vláda bola nútená aspoň minimálne akceptovať návrhy *Tretieho sektora*, ktorý zorganizoval kampaň *SOS*, namierenú proti vládnemu návrhu zákona o nadáciách a zachovanie existujúcej autonómie mimovládnych organizácií (MVO). Zmena zákona však mala devastačné dôsledky pre nadácie, keďže viedla k poklesu zaregistrovaných nadácií. Z celkového počtu 2 634 sa preregistrovalo len 1 289, čo predstavovalo

48,9 percenta. (*Nonprofit* 1997) Táto kampaň, aj keď len čiastočne prinútila vládu pozmeniť pôvodný návrh, prispela k tomu, že vďaka mediálnej propagácii sa v spoločnosti podarilo presadiť pozitívne vnímanie mimovládneho sektoru a zvýšila sa jeho verejná podpora. (Malová 1997; Bútora – Demeš 1998)

Ďalšie známe kroky vlády v roku 1997 (zmarené referendum o vstupe do NATO a priamej voľbe prezidenta), ktoré centralizovali moc v rukách vlády a viedli k porušeniu ústavy a zákonov, vyvolali ďalšiu vlnu kritiky a nespokojnosti. Práva opozície neboli rešpektované a jej poslanci mohli vyjadriť svoj nesúhlas na zasadnutiach parlamentu často len nosením transparentov s protestným textom. To na jednej strane vyjadrovalo politickú bezmocnosť, ale na druhej strane posilňovalo vedomie o ohrození demokracie. Použitie takých foriem správania, ktoré patria k repertoáru občianskeho protestu na pôde parlamentu len podčiarkovalo kritickú situáciu. Zároveň to podnietilo vlnu následných protestov, ktoré organizovali rozličné občianske združenia, napr. proti návrhu zákona o ochrane republiky alebo návrhu tzv. alternatívneho vyučovania na školách s vyučovacím jazykom etnických menšín. Protesty divadelníkov na Ministerstve kultúry SR a ďalšie akcie fóra *Zachráňme kultúru* kvôli násilnému zásahu proti protestujúcim priťahli veľkú pozornosť verejnosti, ktorá sa začala výraznejšie mobilizovať.

Grémium tretieho sektora využilo tieto protestné aktivity a začalo intenzívnejšie organizovať kampaň, ktorej cieľom bolo zmobilizovať verejnosť a všetky dostupné zdroje. Od začiatku roku 1998 MVO začali organizovať rozličné podujatia – koncerty, diskusné fóra alebo prostredníctvom internetu rozširovali alternatívne informácie. Táto kampaň, známa ako *Občianska kampaň '98* (OK '98) sa začala ako protest proti prijatej novele volebného zákona obmedzujúceho formovanie volebných koalícií, ale napokon rozšírením svojich aktivít rozšírila aj svoje ciele na zvýšenie účasti na voľbách a monitorovanie volieb. Tieto aktivity mali súhrnne prispieť k zmene „štýlu vládnutia“.

V tejto kampani jednotlivé MVO zorganizovali takmer 60 rozličných projektov (Bútora – Demeš 1998: 135), na ktoré získali finančné prostriedky cez *Fórum donorov*. Všetky projekty sa orientovali na vybrané sociálne skupiny (mládež, členovia odborov, seniori, zdravotne postihnutí občania a pod.) alebo na regióny. Mimoriadnou udalosťou bola *Cesta pre Slovensko*, dvojtýždňový kilometrový pochod, v rámci ktorého asi 300 občianskych aktivistov prešlo takmer 3 000 kilometrov, aby osobne informovali občanov v dedinách a malých mestách o význame účasti na voľbách. Výrazový repertoár podujatí a aktivít tohto širokého demokratického a proeurópskeho hnutia sa výrazne líšil od repertoáru SNH. Demonštrácie, petície a oslavné alebo protestné zhromaždenia z rokov 1990 – 1992 nahradili vzdelávacie programy pre členov volebných komisií, pre občianskych aktivistov monitorujúcich priebeh volieb, informácie o (ne)plnení

vládneho programu, príprava videoklipov vysielaných v televízii Markíza a séria ďalších kampaní, napr. *Rock volieb*, ktorý organizovala Nadácia pre občiansku spoločnosť a v rámci ktorého sa uskutočnili rockové koncerty pre mládež na území celého Slovenska.

Mobilizácia zdrojov, osobný styk, populárne a nepochitické formy podujatí prispeli k formovaniu spoločného presvedčenia/identity ako významnej črty sociálneho hnutia. Kampane, mediálna propagácia a vzdelávanie prispeli k vytvoreniu imaginatívnej komunity medzi občanmi, ktorí protestovali proti negatívnej vnímania Slovenska v zahraničí. Bez kampane a hnutím vytvoreného pocitu spolupatričnosti by sa zrejme nepodarilo zmobilizovať vysokú účasť na voľbách (84,24%). Mobilizácia aktérov občianskej spoločnosti ako mimovládnych organizácií, odborov, univerzít, cirkví, umeleckých skupín, reprezentantov samospráv, mládeže a iných profesionálnych združení definitívne prispeli k zmene autokratickej vlády.

Záver

Štúdiu pokladáme len za vstup do širšej spoločenskovednej diskusie o formovaní hnutí, kolektívnych akcií a sociálnej identity ako fenoménu, ktorý sprostredkuje vplyv sociálnej štruktúry na správanie sa a konanie ľudí. (Lášticová 2006: 557) Naša analýza dvoch sociálnych a politických hnutí v rámci širšieho kontextu občianskej spoločnosti naznačuje niekoľko záverov. Po prvé, v oboch prípadoch sa vytvorenie spoločného presvedčenia/identity stalo kľúčom k sociálnej a politickej mobilizácii. Po roku 1989 sa národná agenda stala politickou ideológiou, sprevádzajúcou vytvorenie SNH. Jeho aktéri pôsobili v rôznych spoločenských sektoroch, vrátane širokého spektra dobrovoľných a nezávislých združení, profesijných organizácií, parlamentných a mimoparlamentných strán a štátom sponzorovaných kultúrnych organizácií. V poradí druhé, nami identifikované sociálne hnutie tiež čiastočne spojilo aktérov z rozličných sfér spoločnosti, najmä organizovaním tzv. demokratických stolov, na ktorých sa zúčastňovali politici, politické strany, odbory, cirkev a tretí sektor. Aj táto iniciatíva potvrdila, že hnutie predpokladá vytváranie sociálnych a politických spojenectiev. Po druhé, slovenská protestná kultúra vo všeobecnosti má prevažne nenásilný charakter. Po tretie, dve vlny mobilizácie analyzované v tejto štúdii ukazujú, že počas demokratickej tranzície sa občianske organizácie spájali hlavne kvôli politickým cieľom. Inými slovami, dynamika občianskej spoločnosti na Slovensku naznačuje, že počas demokratickej tranzície sa aktéri mobilizovali hlavne pre realizáciu politických cieľov. Medzi týmito dvomi obdobiami mobilizácie a po nich OS reprodukovala svoj tradičný model, pozostávajúci veľkého počtu organizácií s čiastkovými cieľmi a lokálnymi aktivitami. Nakoniec, náš výskum naznačuje, že SNH jeho aktéri nepopierateľne patria do arény

občianskej spoločnosti, keďže sú nezávislí od štátu, rodinných a trhových jednotiek. Navyše SNH nielen ukázalo schopnosť organizovať efektívne kolektívne akcie, ale tiež ich pomohlo legitimizovať ako spôsob komunikácie medzi občanmi a štátom.

Darina Malová pôsobí na Katedre politológie FFUK. Orientuje sa na výskum politického a sociálneho vývoja na Slovensku, v strednej Európe a európskej integrácie v tzv. nových členských štátoch.

LITERATÚRA

- ÁGH, A., 1998: *The Politics of Central Europe*. London, Sage.
- BÚTORA, M. – BÚTOROVÁ, Z., 1999: Slovakia's Democratic Awakening. *Journal of Democracy* 10 (1), s. 80-95.
- BÚTORA, M. – DEMEŠ, P., 1998: Non-Profit Organizations and the Non-Governmental Sector. In: Bútorá, M. - Skladony T.W. (eds.): *Slovakia 1996-1997: A Global Report on the State of Society*. Bratislava, IVO, s. 189-200.
- BÚTORA, M. – MESEŽNIKOV, G. – BÚTOROVÁ, Z. (eds.), 1999: *Kto? Prečo? Ako? Slovenské voľby '98*. Bratislava: IVO.
- CARPENTER, M., 1997: Slovakia and the Triumph of Nationalist Populism. *Communist and Post-Communist Studies* 30 (2), s. 205-220.
- DIAMOND, L., 1994: Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation. *Journal of Democracy* 5 (3), s. 4-17.
- EKIERT, G. – KUBIK, J., 1998: Contentious Politics in New Democracies: East Germany, Hungary, Poland, and Slovakia, 1989-1993. *World Politics* 50 (4), s. 547-582.
- FINDOR, A., 2000: Národná identita ako naratívna konštrukcia. *Sociológia* 32 (1), s. 57-79.
- FINDOR, A., 2006: Limity a možnosti skúmania „národov“: od reálnych skupín ku kategóriám praxe. *Sociológia* 38 (4), s. 313-326.
- FISHER, S., 2000: The Rise and Fall of National Movements in Slovakia and Croatia. *Slovak Foreign Policy Affairs* 1 (2), s. 12-23.
- KOPECKÝ, P. – MUDDE, C. (eds.), 2003: *Uncivil Society? Contentious politics in post-communist Europe*, Routledge: London and New York.
- KUSÝ, M., 1995: Slovak Exceptionalism, In: Jiří Musil (ed.) *The End of Czechoslovakia*, Budapest: CEU Press, s. 139-55.
- LÁŠTICOVÁ, B., 2006: Identification with large scale social categories: A social psychology perspective. *Slovak Sociological Review* 38 (6), s. 533-545.
- MALOVÁ, D., 1997: The Development of Interest Representation in Slovakia After 1989: From Transmission Belts to Party-State Corporatism? In: Szomolányi S. – Gould, J. (eds.) *Slovakia: Problems of Democratic Consolidation*, Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung, s. 93-112.

- MALOVÁ, D., 2003: Slovak National Movement. In: Kopecký, P. – Mudde, C. (eds.), *Uncivil Society? Contentious politics in post-communist Europe*, Routledge: London and New York, s. 55-73.
- MANNOVÁ, E., 1990: Spolky a ich miesto v živote spoločnosti v 19. storočí. *Historický časopis*, 38 (1), s. 16-27.
- MANNOVÁ, E., 1991: Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku z aspektu formovania občianskej spoločnosti. In: Stena, J. (ed.) *Občianska spoločnosť: Problémy a perspektívy v ČSFR*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 71-79.
- MANNOVÁ, E., 1992: Spolky v období sociálno-politických zmien na Slovensku 1938 – 1951. In: *Občianska spoločnosť na prahu znovuzrodenia*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, s. 21-30.
- MERKEL, W., 2001: Civil society and democratic consolidation in East-Central Europe. In: Pridham, G. – Agh, A. (eds.) *Prospects for Democratic Consolidation in East-Central Europe*. Manchester, Manchester University Press, s. 96-114.
- MIKLOŠKO, F., 1996: *Čas stretnutí*. Bratislava: Kalligram.
- MUSIL, J., 1995: Czech and Slovak Society. In: Musil, J. (ed.) *The End of Czechoslovakia*, Budapest: CEU Press, s. 77-94.
- Ministerstvo vnútra SR, 2000: *Obchodný vestník*. Bratislava, MV SR.
- RUCHT, D. (ed.), 1991: *Research on Social Movements. The State of Art in Western Europe and the USA*. Frankfurt am Main and Boulder, Campus Verlag and Westview Press.
- SCHMITTER, Ph. C., 1997: Civil Society East and West. In: Diamond, L. (ed.) *Consolidating the Third Wave Democracies*. London, The Johns Hopkins University Press, s. 238-252.
- STENA, J., 1992: Anatómia protestu a jeho empirické typy. *Sociológia* 24 (3), s. 333-360.
- SZOMOLÁNYI, S., 1999: *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Bratislava, Stimul.
- SZOMOLÁNYI, S., 1997: Identifying Slovakia's Emerging Regime. In: Soňa Szomolányi a John Gould (eds.) *Slovakia: Problems of Democratic Consolidation*. Bratislava: Fridrich Ebert Stiftung, s. 9-34.
- TARROW, S. 1989: *Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy 1965-1975*. Oxford, Clarendon Press.
- TARROW, S. 1994: *Power in Movement*. Cambridge, Cambridge University Press.
- TARROW, S. – Tilly, Ch. – McAdam, D., 2001: *Dynamics of Contention*. Cambridge, Cambridge University Press.
- TISMEANU, V., 1998: *Fantasies of Salvation, Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton, Princeton University Press.